

TERMÉSZET-
HISTÓRIA

és
MESTERSÉGTUDOMÁNY

a'

Tanítók' és Tanulók' szükségekre
's az ebben Gyönyörködők' hasznokra

készítette

Kisszántói Pethe Ferentz

ELSŐ RÉSZ — AZ ÁLLATOKRÓL

I. Kötet.

Kiadta

A' Nemzeti-Gazda-Hivatal

BÉTSBEN

MDCCCXV-ödik Esztendőben.

riis superioribus maximis, parallelis, retrorsum, arcuatis. — Schr. 328.

Mayali nyelven, disznó = baba, szarvas = russa, Disznószarvas = babirusa: e' szerént, nem szükség' hogy magyarul is babirusa nevet adjunk neki. — Felső 2 agyara igen nagy, I talp hosszaságu, párhuzomos, mert a' felső álla' tsontján búnak fel, és tsaknem kárikába kanyarodnak, hátrafelé. Az alsók az ajaka mellett nyúlnakfel, hosszaságok 8 hüvejk, nem annyira görbék. Ez az állat, teste' természetére szarvas, fejére disznó, a' lába hasonlít a' ketskéjéhez is. Eledele közelít a' szarvaséhoz, fűvel és falevével él; de megessi a' halat is, valamint a' disznó. Szőre puha, mint a' spanyoljuh' gyápjja, a' hátán valamivel durvább, de nem serteforma... A' farka egykisség kutzorodott és bojtos. Egyéberánt, megmutattja a' rajzolat. — Nehéz volna meghatározni, mire való neki az az igen karejos felső agyara. Némellyek olyan vadot beszélnek rólla, hogy gyevntekhez sem illene. Hogy tudnillik, a' ragadozó állatok, tigris, 's egyéb, éjjel rá ne üthessenek, az agyaranálfogva felakasztaná magát egy faágra 's így aludna! — egy olyan állat, mely a' disznónál nagyobb. Úgy rőfög mint a' disznó, 's az alsó agyaraival tsapdalkozik. Úszó igen jó, és többnyire a' vízben lakik, jótávol fekvő szigetekbe elúsz: bűvár is igen jó. A' húsa olyan ízű, mint a' Szarvasé, az Indiaiak nagyon ditsérik. Hazája Java, Celebes, Madagaskár.

IV. Faj. — ÓRSZARVU; Rhinoceros; Nashorn.

Órán álló szarva tömött, tsútsos. — Cornu naso insidente solido, conico.

Míg ezt az állatot jobban meg nem esmerték, azt állították volt, hogy nem volna neki több fajtája egynél. Most már meghatározva tudják, hogy több fajta

is van, mellyek azon fajbéljegekre néve, hogy tömött vagy tele-szarvok az órok' bőrén áll, a' nélkül hogy az őrsonthoz ragadna, ugyanazon egy faj, azaz, mindenik órszarvu: de az, még most is kétséges, ha vajon minden órszarvunak 2 szarva van-é, vagy pedig egyszarvu fajta is volna. Leghíresebb és legnevezetesebb az,

1. ASIAI Ó. (Rh. Asiaticus; das asiatische Nashorn; le rhinoceros asiatique. 202. K.). Denticulus primoribus vtrinque quaternis, inferioribus conicis, superioribus sublobatis; lanariis nullis. — **Abbild. n. h. Gegenst. 7. B.**

Azt az állatot, a' melyről a' Bibliában (Jób. 39: 9.) **E g y s z a r v u** nevezet alatt van szó, a' hajdani Fordítók Orszavunak ítélték lenni: de ez tovább, nem az éngondom. — Ennek az ásiái órszarvunak, melynek a' hazája Keletindia, alólfelül 4 kápafoga van, az alsók tsútsosok, a' felsők pedig egykisség öblösök; agyara nintsen. Szarva, melyről Bl. azt mondja, hogy többnyire csak egy, az óra' bőréhez, de nem a' tsontjához van ragadva; és így mozogható. Rettentő lompos és otromba egy rakás hús, tsont, és patzal egygyütt, és az elefánt után, némelylek legtestesebb földiállatnak tartják, mások pedig, hozzá harmadiknak mondják. Magassága félakkoraforma mint a' hossza; a' hosszát pedig az elefánt' magasságánál kevéssel tessik többre. A' lába, a' mint látni, zömök és izmos; 's ettől van neki az alatsonsága. A' bőre, mely úgy fekszik rajta, kivált' az elein, mintha kétakkora test is belé férne, pötyögősen és pongyolául, miat az újj katonán az első köntös, igen kemény és erős, úgy hogy, se kard, se göfőbis, se az oroszlan' foga, se a' tigris' tagló körme meg nem járja: de a' rántzok között, puhá tapintatu. Völt Augsburgban egy, 1748-ban, mellyet egy híres állatrajzoló, Ridinger lerajzolt; melytől ez az itt jelenvaló rajzolat is származott. A' disznóhoz, hasonló a' többek közt abban, hogy ez is olyan buta, 's mint a' kóvér

disznó, lomha; úgy is rőfög, mint ez. De van még is benne egy olyan, a' mellyet a' természet szinte elfelejtett vidorabb állatnak adni. Az óra' végén van egy kis szuszorája, olyanformán, de szabadabban, mint a' Tapírnak, mellyel csaknem olyan tsudákat követ-el, mint az elefánt a' maga' szuszorája' körmével, ha lehet így szólni. Ezt, ha kell, kinyújtja, ha kell, összekuztorítottja, eledelét, a' fűvet, tövisses ágakat, ezzel veszifel, sőt hogy kéttzeresen is a' botra tudná tekeríteni. Másik meg az, hogy igen futós volna, annyira, hogy a' ló nem érkezne vele? Szarva $1\frac{1}{2}$ -a talp hosszúságu: 24 zápfoga olyan éles, hogy pl. a' szalmát, mint az olló, ketté mettzi. A' füle, mint a' disznóé, és egyedül tsak ezen, és a' farka' végén van szőre, vagyis inkább, sereteje. Három tetemes botakorkörme. Úszó jó, a' potsétában szeret hentseregni, valamint a' bivaj, mellyel aligha távolról nem atyafias, mert a' veres rubára az is úgy haragszik, mint ez. Leggyakrabban találni Bengálban, Javában, 'sat.

Hordozza a' köjkét, a' mint mondják, 15 hónapig, és vét rendszerént egyet, 2--3 esztendőben egyszer. Elél 80--100 esztendeig. — Hogy néha feljönne neki a' hava, és akkor rémítő dühös, — ezért gondolják, hogy azt nem szelidítették úgy meg, mint az elefántot. A' mellyet 1739-ben Bengálból Londonba vittek, kapott napjában 7 font riskását, 3 font tsúkorral elegyítve, és szénát vagy zöld fűvet, valamennyit ehetett: a' fűvet nagyon szerette. Vízet ivott, még pedig sokat. Az oda költöztetése 11 ezer ezüst forintbakerült. Az Augsburginak, adtak napjában 60 font szénát és 20. font kenyeret: nyomott 50 mását. Párisban, egy fiatal, mellyet pénzért mutogattak, 168 font eleséget ettmeg egy nap'. Megtanúlt hort és sert is inni. Azt állittják, hogy Plinius nem igazat beszélne, mikor azt mondja, hogy az Órszarvu halálból gyűlölné az elefántot: sőt inkább, nem egyszer laktak már egygyütt a' vadas kertekben, jó barátságban. Hogy az Órszarvu tsak előre tudna látni, azt mondják, és va-

dászatban, a' ki fére ugrik előlle, megszabadúlna. Vak-gödörrel fogják azt, melybe hegyes tölöpöket ásnak le, mellyekbe hasánálfogva belécsik. Ásiában és Áfrikában, nem tsak a' húsát, hanem a' bőrit is megesszik, a' 'sírját felfőzik. A' szarvát sokkal elébbvalónak tartják az Indiaiak, mint az elefánt-agyarat; de nem azért hogy jobb valami készülne belőlle, hanem valami tsudatételre: mert ha pl. abból tsinálják a' kés' nyelét, ez, azonnal megizzad: mihelyt mérget tesznek az ebédlő asztalra!! XIV-dik Lajosnak 6íjjen fogat küldött a' Kínai Tsászár, mint leguagyobb drágaságot.

Órszarvu-tsontokat sok helyen találtak Észak-európában a' földben, Sibíriában, Németországban sok helyen; a' Beureuthi Természetgyűjtemények közt, egész kaponya van, mellyet Ukrianiában ástakki. Pallás és Buffon azt hiszik, hogy ez egyedül tsak özvíz által eshetett meg: kétségekívül más is azt biszi, hogy nem egy, hanem több olyan változások által lettek minden efféle földbeli idegenségek: mint azt elébb, az Életértekezés' gyökerében láttuk.

2. ÁFRIKAI Ó. (Rh. Africanus; das afrikanische Nashorn; le Rhin. d' Afrique. 203. K.). Dentibus primoribus et lanariis nullis. — Abbild. n. h. Genst. 7. A.

Áfrikának a' déli része, a' Jóreménység hegytsútskörnyéke a' hazája. Legfőbb fajtajegyje az, hogy se kapafoga, se agyara: másik pedig a' vólna, hogy 2 szarva van, egyik a' másik után, órnnyúltában; a' felső kissebb. A' bőre sints ennek olyan pongyolán vetve a' nyakába, előlhátúl meglehető s rántzos, de egyébűtt megfekszi a' testét. Egyéberánt, ez is olyan ripatsosbőrű mint amaz, kivált' ha vén. Sparrmann és Vaillant irtak bővebben rólla. Mind ez, mind amaz mozgathattja a' szarvat, de ha akarja, merőn is állíthattja azt, úgy hogy megse mottzan, és úgy basíttja ve-

le a' földet, 's hánnya a' mi elébe akad, ha megbarag-
szik, mely a' dühösséggel vetekedik. Hogy 12 talp
hosszaságu ijjen szarvat is találtak volna, azt mondják.
A' szarvnak az alsó része szálkás és durva, a' vékonya
pedig sima, mint az ökörszarv. Egyéberánt, olyan
természetü mint az ásiái; de ez az áfrikai, a' mint
Vaillant állítja, ordítani vagy bőgni szokott.

Az úgy nevezett summatrai Órszarvu, melyet
William Bell különfajtnak akar tartani, mivel' a'
szarvai feszesen állának (?), nem egyéb, mint az
előttevalók.

V. Faj. — VÍZILÓ; Hippopotamus am- phibius; das Fluszpferd.

Felső kapafogai párosával különállanak,
az alsók kifelé dülnek; alsó agyarái hátra gör-
bülök, részüt tsonkák. — *Dentes primores superio-
res bini remoti (inferiores procumbentes); lanarii in-
feriores incurvati, oblique truncati.*

Ennek a' formátlan és éktelen nagy állatnak, ed-
dig még, tsak egy fajtáját tudnak: —

1. NÍLUSI V. (H. A. Nilonomus; das Nilpferd;
1° Hippopotame, 204. K.). *Dentibus primoribus v-
trinque 4, lanariis inferioribus praedictis.* —
*Buff. Supplement. Vol. III. tab. 62, 63; Vol.
VI. tab. 4, 5.*

Hajdan a' Nílusban találták, és azért marad rajta
ez a' fajtaneve; most, Áfrika' déli oldalán, a' nagyobb
fojózikekben volna leghövebben. Nagyságára harma-
diknak, sőt némelyek másodiknak, az Órszarvunál
elébbvalónak teszik a' földön is élő emlősállatok kö-
zött: mert, magasságára az elefánt' fél-magasságát meg-
haladná, hosszára pedig, volna akkora mint ez. Az
alsó kapafogai között, a' két közbűlő az, a' mely ki-
felé áll, 5--6 hüvejknyire; még is betakarja az órtzim-

pája, mint; a' nyöstényen láthatni (205. K.). Hogy lónak nevezték, nem egyéb az oka, mint az, hogy nyeritveformán ordít: mert különben semmi teteme, még tsak nem is szít a' ló' természetébe. Tzipóforma szá-jára nézve, inkább illene tehénnek; a' mint azt, a' Jóreménységtsútsán lakók nevezik is — tengeri te-hén. Közélt is annak otromba busa feje valamennyire, az ököréhez; 's szörnyű nagy lapos kerek óra szintűgy serteszörű, és olyan ligetesen, mint az ököre. Feje nagy, bárdolatlan; tátott szája rettenetes, fogai irtódzatok, rőf hosszóságuk, és 6--7 fontot (némely-lyek szerint, 13-at is) nyomnának; 's olly' kemé-nyek, hogy szikrátvetnek; színét nem bagyael, mint az elefánté szokta. Lábai rövidek, izmosok, mint meg-annyi darab tuskó; az egész állat egy otromba lomp. Némelyek 35, mások ezt is, valamint az Órszarvut, 50 mására is teszik. Esmerték már ezt a' Régiek is; megtettzik az Égyiptomi híres oszlopokon: de, sem az oszlopok, sem Aristóteles és Plinius nem tanítot-tak jól meg rá, míg 1603-ban, Zarenghi Orvosket-tőt nem fogott egy vakveremmel, de a' mellyeket meg kellett ölni és kitömní, mivel' elevenen költöztetui lehetetlen vólt. Utóbb, Sparrmann, Gordon, Bru-ce és le Vaillant vizsgálák azt meg, a' maga' hazá-jában. A' Vízilónak egy gyomra van, nem kérdőzik: a' hurkája 109 talp hosszú.

A' vízben ugyan, — de tsak a' sótalanban, — leg-örömöstebb lakik, és úgy járkál a' méj' fenekén, valamint a' szárazon. Nappal a' gyékényes bozótban hever és lebsel. Órákig lenn marad a' víz alatt; ha-nem néha tsakugyan kiúti az órát, fúni, mint a' Szere-tsenek mondják, azaz, lélekzeni; és a' szárazra jár legelni, éjjelenként, mert többnyire plántafélével él. Egy óra alatt egész térség rišföldet, tükornádat vagy másféle gabonát, felpredál és letapos, a' vízben pe-dig hallal is él, és a' Krokodilusnak legnagyobb ellen-sége vólna. Már most ritkán látni a' Nilusban, a' puskától elvadúlt. Általjában, igen félenk állat, és

ha nem bántják, ő se bánt mást. De ha bosszantják, rettenetes a' mérge, és a' vadásznak veszedelmes, mert jó futó. Ha homlokban, fejérón-gojóbissal találják, jó; de másképp', tsak lebúll rólla az óngojóbis. — A' Kongói 's Angolai Szeretsenek, imádják a' Vízilovat. — A' fiatalnak a' húsa, Forster szerint, olyan ízű volna, mint a' marhabús; a' nyelve különösen, nyalánkság. A' 'sírja, mint a' faolaj; de hogy 20 má' sát adna egy, úgytartom hazugság; elég volna talán 10 is. A' bőre, mindenre jó, a' hol erő kívántatik; a' véreből festéket csinálnak. A' fogából ravasz emberfogat is szoktak készíteni, mely sohase fáj.

VIII. R E N D

Kétbotskorkörműk; Bisulca.

Ebben a' Rendben vannak a' Kétbotskorkörmű 's egyszersmind kérődző emlősállatok (Mammalia ruminantia, ungulis tantum duobus), mely bójjegek által ezek, az elébbi Rendbeliektől megkülömböztetnek. Más külömböztető bójjegek még ezeknek az, hogy felső kapafogok nintsen: a' tőlgyök a' hátúlsó lábáik között van: a' 'sírjok meggémbereedik, melyet faggyúnak híznak: mint kérődző állatoknak, 4-szeres gyomorok van; melyről másutt (144. lap.) szóllottam; és itt, tsak azt teszem hozzá, hogy a' tej, melyet a' kőjök szopik, egyenesen a' 4-dik gyomorba szokott menni; melynek a' sajttsinálásnál, oltóúll veszikhasznát. Ennek a' kérődzésnek az igaz végtárgyát, ekkorig, nem tudták kitanúlni.

Ezek közt fordúlnak elő a' legszükségesebbés leghasznosabb gazdasági állatok; melyeket a' természet olyan helyesen tudott a' földön széjjel osztani, hogy közzülök, ha nem egyik, másik, az égtáj' és tartomány' természetéhez legyen szabva. Ezek azok, a'

mellyeknek sok hajdani és jelenelő Népségek is köszönhetik vizágrátsokat, kivált' némely fajának, mellyek tsaknem az egész földön elterjedtek. A' közönséges históriák' hitele szerént legrégibb Nemzetek, tsaknem egyedül ezekből az állatokból éltek és ruházkodtak, de élnek és ruházkodnak még ma is, tsaknem minden esmeretesebb Népségek. — Van a' régi világnak egy igen elfelejtett sivatag tartománya, mellyel a' természet talán legmostohabban bánt; ha annak, egyéberánt szerentsés égtájját, meggondoljuk. Arabia, mellyet a' gazdaságot fosztogató természet, úgy láttzik, egészen általlépett volna, tsaknem minden fogyatkozását vissza nyeri a' szóbanforgó állatok közzül egy által, mellynek a' természete egyedül birjameg az ottvaló nyomorúságos szükségét. Ez az állat, mely az Arabsnak közel arnyi hasznot hajt, mint nekünk mindenféle gazdasági marhánk egygyütt, a' —

I. Faj. — TEVE; Camelus; das Kamehl.

Szarvatlan, nyúlszáju, bostkorkörmei alig válnak egymástól ¹⁾: alsó 6 kapafoga lapátformák; felső 3 agyara ritka, alól 2. — Incornutus, labio leporino, pedibus subbisulcis: dentes primores inferiores 6 spathiformes (Bl. superiores 2); lantarii distantes, superiores 3, inferiores 2.

Ektelenebb egy jószágot ritka képzelni, mint ez; de a' haszna több, mint akarmelyik tzipra állaté. Ez az Arabsnak a' lova, ökre, tehene, juha, 'sat. egy szóval, egymindene, az ő' egygyüü élete' módjához. A' mit a' természet a' teve' teste' szépségéből elfogott, Ripótolta azt annak sok hasznos ajándékaival. Nagysága meghalad minden más gazdasági állatot. A' nyakra és lábái hosszúak és formátlanok; a' hátulso lábának 3 íze van, háta púpos; apró szőre szennyes vagy roš-

1. — 3. Móf. 11: 4.